



За редакцією

Умберто Еко

2-ге видання

Харків
«Фоліо»
2024

Зміст

Історія



14 Вступ. *Марко Бетталлі*

Поява і розвиток міста (приблизно 750—264 рр. до н. е.)

- 22 Виникнення Рима. *Крістіано Вільєтті*
26 Період царів. *Крістіано Вільєтті*
38 Римська республіка. *Крістіано Вільєтті*
50 Експансія республіки. *Крістіано Вільєтті*

Завоювання світу (264—121 рр. до н. е.)

- 57 Перша Пунічна війна. *Джованні Бріцці*
62 Між двома війнами. *Джованні Бріцці*
69 Друга Пунічна війна. *Джованні Бріцці*
74 Великі заморські завоювання. *Джованні Бріцці*
82 Занепад республіки. *Джованні Бріцці*
87 Землероби, раби та солдати. Доба Гракхів. *Джованні Бріцці*

Наближаючись до одноосібного правління: нерівний шлях (121—31 рр. до н. е.)

- 93 Від смерті Гая Гракха до союзницької війни. *Лука Феїці*
99 Від сходження Сулли до змови Катиліни. *Лука Феїці*
106 Від «першого тріумвірату» до початку протистояння між Цезарем та Помпеем. *Лука Феїці*
112 Від Рубікону до битви при Акції. *Лука Феїці*

Перші двісті років імперії: від Августа до Коммода (31 р. до н. е. — 192 р. н. е.)

- 119 Август — засновник імперії. *Джованні Сальмері*

- 127 Рід Юліїв-Клавдіїв: зміцнення імперії і витоки християнства. *Джованні Сальмері*
- 142 Флавій: першість управління. *Джованні Сальмері*
- 150 Період Антонінів, або Відкриття духовного світу. *Джованні Сальмері*

До нового світу (193—476 рр.)

- 165 Світ, що старіє: криза та її причини. *Томмазо Браччіні*
- 172 Військова справа. *Томмазо Браччіні*
- 175 Нові форми організації влади. *Томмазо Браччіні*
- 182 Християнізація держави. *Томмазо Браччіні*
- 187 Опір язичництва. *Томмазо Браччіні*
- 191 Зіткнення з варварами. *Томмазо Браччіні*
- 196 Можливість співіснування. *Томмазо Браччіні*
- 200 Імперський диптих: Схід та Захід після 395 року. *Томмазо Браччіні*
- 205 Місто часів пізньої імперії між трансформацією та відновленням. *Томмазо Браччіні*
- 211 Пізньоантична Італія і так званий кінець античного світу. *Томмазо Браччіні*

Антропологія і суспільство

- 215 Війна у Римі. *Джованні Бріцці*
- 226 Економіка Рима. *Крістіано Вільєтті*
- 238 Спорт та ігри в Етрурії й Римі. *Джованні Манетті*
- 244 Освіта у Римі. *Роберто Ніколаї*
- 257 Сексуальність у Римі. *Ева Кантарелла*
- 262 Шлюби, діти, родинні зв'язки у римському світі. *Маріо Лентано*
- 268 Повсякденне життя у Римі. *Ізабелла Тондо*
- 279 Римляни і тварини. *Крістіана Франко*
- 285 Ігри римських дітей. *Еудженія Сальца, Пріна Рікотті*

Право

- 289 Народження юридичної науки. *Лоренцо Гальярді*
- 296 Проклята людина. *Лоренцо Гальярді*
- 298 Раб-управитель. *Лоренцо Гальярді*
- 301 Розчленований неплатоспроможний боржник. *Лаура Пене*

- 304 Право і магія. *Лаура Пене*
 307 Джерела права. *Антоніо Банфі*
 312 Юстиніан і Звід цивільного права. *Антоніо Банфі*
 315 Цивільне і загальне право. *Антоніо Банфі*
 319 Родина та батьківська влада. *Ева Кантарелла*
 324 Батьковбивство. *Ева Кантарелла*
 326 Становище жінок. *Ева Кантарелла*



Філософія

- 334 Вступ. *Умберто Еко*

Філософи і філософія у Римі

- 336 Римська філософія. *Анна Марія Йопполо*
 342 Лукрецій. *Івано Діоніджі*
 347 Цицерон та латинська філософська лексика. *Анна Марія Йопполо*
 353 Сенека і латинський стоїцизм. *Андреа П'ятезі*
 363 Епіктет і Марк Аврелій. «Вибір» і розмова із собою. *Анджело Джаватто*

Розвиток грецької філософії в імперську епоху

- 370 Філон Александрійський і синтез грецької та юдейської думки. *Франческа Калабі*
 376 Платонізм і піфагореїзм у Плутарха й Нуменія. *Франко Феррарі*
 382 Александр Афродисійський і коментар як філософський жанр. *Маддалена Бонеллі*
 387 Плотин. *Ріккардо К'ярадонна*
 400 Неоплатонівські школи від Порфирія до Дамаскина. *Алессандро Лінгвіті*

Філософські та релігійні традиції в період пізньої античності

- 407 Філософія та релігійний синкретизм. *Умберто Еко*
 411 Гностики. *Умберто Еко*

- 416 Іриней Ліонський та Тертулліан: захист християнської віри. *Федеріка Кальдера*
- 422 Філософські роздуми про християнство: Климент та Ориген. *Марко Ді Бранко*
- 427 Герметичний корпус. *Умберто Еко*
- 432 Дискусії про Трійцю. Арій та Нікейський собор. *Марко Ді Бранко*
- 436 Каппадокійські отці. *Аглае Піццоне*
- 441 Останній Августин: милість, влада та два міста. *Массімо Пароді*
- 452 Северин Боецій. *Клаудіо Фйоккі*
- 457 Псевдо-Діонісій Ареопагіт. *Алессандро Лінгвіті*

Міф і релігія

- 466 Вступ. *Мауріціо Беттіні*

Культ

- 470 Римська релігія. *Франческа Прешенді*
- 475 Ритуальний час та виконавці. *Франческа Прешенді*
- 478 Релігійний простір. *Джанлука Де Санктіс*
- 482 Жертвоприношення. *Франческа Прешенді*
- 486 Передбачення. *Франческа Прешенді*

Боги та богині в Римі

- 491 Вірити та пояснювати. *Франческа Прешенді*
- 495 Молитви та релігійні правила. *Марія Монтелеоне*
- 497 Многобожжя і релігія. *Міколь Перфільї*
- 503 Великі, малі й нові боги. *Міколь Перфільї*
- 510 Домашні божества. *Міколь Перфільї*
- 514 Хто такі боги та богині: посвідчення особи. *Міколь Перфільї*

Доля

- 518 Доля. *Мауріціо Беттіні*

Народжуватися, рости, вмирати

- 522 Народження та зростання. *Марія Монтелеоне*



- 529** Від живих до мертвих. *Франческа Прешенді*
536 Римські сказання. *Лічія Ферро*
549 Магія у Римі. *Марчелло Карастро*

Зміни у релігії

- 556** Величніший за людину, але ще не бог. Теологічні уявлення та політичні умови виникнення імператорського культу.
Джанлука Де Санктіс
561 Нові релігії та містичні культу. *Лара Сбрільйоне*
570 Християнство. *Енріко Нореллі*

Образотворче мистецтво

- 598** Вступ. *Джузеппе Пуччі*

Етрурія

- 605** Віллановіанська культура і поява міста в Етрурії.
Клаудія Гверріні
611 Поховальний живопис у Тарквінії. *Клаудія Гверріні*
618 Грецькі міфи про поховання в уяві етрусків: саркофаги та урни. *Клаудія Гверріні*
623 Секрети та техніка етруських ювелірів. *Клаудія Гверріні*

Рим

- 629** Від Ромула до Великого Рима часів царів Тарквініїв.
Клаудія Гверріні
636 Портрет республіканського Рима між приватними спогадами та суспільним уявленням. *Клаудія Гверріні*
642 Меценатство та політична пропаганда в архітектурі республіканського Рима. *Клаудія Гверріні*
651 Завойована Греція: колекціонування та мародерство. *Джузеппе Пуччі*
656 Монети та спілкування. *Лоредана Манчіні*
662 Вілла Папірусів — від Геркуланума до Малібу. *Клаудія Гверріні*
668 Настінний живопис і створення уявного простору.
Клаудія Гверріні
676 Грецька форма та римська традиція у класицизмі епохи Августа. *Клаудія Гверріні*

- 682** Відчуття порядку та панування світських мотивів у мистецтві доби Флавіїв. *Клаудія Гверріні*
- 689** Книга на камені: Траянова колона (та її сестри).
Клаудія Гверріні
- 695** Імператор — поціновувач мистецтва: культ прекрасного у класицизмі доби імператора Адріана.
Клаудія Гверріні
- 703** Римляни та грецьке мистецтво: оригінали та копії.
Джузеппе Пуччі
- 708** Жити та померти серед міфів. *Джузеппе Пуччі*
- 712** Різноманіття та єдність художньої мови митців римських провінцій. *Клаудія Гверріні*
- 722** Криза античної форми під час занепаду імперії.
Клаудія Гверріні
- 732** Кам'яні килими: втеча від реальності та самовираження у мозаїках пізньої античності. *Лоредана Манчіні*

Література

- 740** Вступ. *Мауріціо Беттіні*

Найдавніший період

- 754** Витоки латинської літератури і форми впливу інших культур: від історіографії до епіки. *Лаура Керубіні*
- 762** Людська природа на сцені: Плавт та Цецилій Стацій. *Лаура Керубіні*
- 765** Теренцій. Латинський Менандр. *Маріо Лентано*
- 769** Звичаї предків та троянське походження Рима. *Донателла Пуліга*

Епоха Цезаря

- 773** Катулл і його лірика: поезія і тлінність життя.
Донателла Пуліга
- 776** Варрон та його вплив на культуру і мову. *Маріо Лентано*
- 779** Цицерон: між риторикою і політикою. *Маріо Лентано*
- 785** Саллюстій і роздуми про кризу. *Маріо Лентано*
- 789** Цезар — переможець «інших». *Маріо Лентано*
- 793** Корнелій і розбіжність звичаїв. *Маріо Лентано*
- 795** Лукрецій: філософська школа у поетичній формі. *Донателла Пуліга*



Епоха Августа

- 799** Вергілій: збіг протиріч, втрата ідентичності та нові взірці культури.
Донателла Пуліґа
- 806** Гораций: поезія та мудрість супроти тлінності життя.
Донателла Пуліґа
- 810** Елегія кохання. *Донателла Пуліґа*
- 814** Овідій та лабіринт метаморфоз. Від історії міфу до письменництва у вигнанні. *Донателла Пуліґа*
- 818** Анналістика та технічна література часів Августа.
Маріо Лентано

Перше імперське століття: від Тиберія до Траяна (14—27 рр.)

- 823** Розповідати наступне: від астрологічної поеми до александрійського міфу. *Донателла Пуліґа*
- 829** Сенека — політик, учений та драматург.
Маріо Лентано
- 834** Від моралістичної сатири до похмурого епосу: Персій та Лукан. *Сільвія Адзара*
- 837** Петроній: «Сатирикон» як твір-лабіринт. *Сільвія Адзара*
- 839** Упорядкування світу: наука, поезія, ораторське мистецтво від династії Флавіїв до Траяна.
Донателла Пуліґа, Маріо Лентано
- 848** Тацит. *Маріо Лентано*

Друга епоха імперії та її розвал: від Адріана до великих вторгнень

- 852** Шлях допитливості від Светонія до Апулея.
Сільвія Адзара
- 856** Перша християнська література латинською мовою й опір світській поезії. *Сільвія Адзара*
- 859** Боротьба між язичництвом та християнством. *Сільвія Адзара*
- 865** Між християнством та класичною культурою:
від Амвросія Медіоланського до Єроніма Стридонського. *Сільвія Адзара*
- 868** Августин — культурний посередник та майстер неспокою.
Сільвія Адзара
- 872** Останні форми пізньої античної літератури.
Сільвія Адзара

Наука і техніка



878 Вступ. *Петро Корсі*

Математика **у греко-римську епоху**

881 Народження тригонометрії.
Паоло Дель Санто

886 Математика періоду пізнього еллінізму.
Паоло Дель Санто

892 Аполлоній із Пергаму. *Паоло Дель Санто*

897 Архімед — математик, фізик та астроном.
Паоло Дель Санто

Астрономія

906 Клавдій Птолемей та наукове осмислення Всесвіту. *Джорджо Страно*

925 Астрономія в Римі. *Джорджо Страно*

Природа, магія та алхімія

932 Копальні та метали у Римі. *Антоніо Клерікуціо*

937 Астрологія, магія та пророцтва в Римі. *Антоніо Клерікуціо*

Наука та техніка в Римі

947 Наука римлян. *Джованні Ді Паскуале*

954 Вітрувіанський механізм: роль машин в архітектурній науці. *Джованні Ді Паскуале*

960 Театри та лялькові театри з автоматами. *Джованні Ді Паскуале*

966 Практика ремісничої науки: скло. *Джованні Ді Паскуале*

972 Технологія і сільське господарство. *Джованні Ді Паскуале*

Медицина

979 Грецька медицина у Римі. *Валентина Гадзаніга*

981 Римські медичні школи: асклепіади та методики. *Валентина Гадзаніга*

983 Авл Корнелій Цельс. *Валентина Гадзаніга*

985 Діоскорид та антична фармакопея. *Валентина Гадзаніга*

- 987 Руф Ефеський та Соран Ефеський.
Валентина Гадзаніга
- 990 Гален.
Валентина Гадзаніга

Музика

- 996 Вступ.
Лука Марконі, Елеонора Рокконі

Музична культура в Римі

- 1000 Звуковий пейзаж в античному світі.
Мауріціо Беттіні
- 1004 Візуальне представлення римської музики. *Даніела Кастальдо*
- 1008 Музичні інструменти в римському світі: ознаки античної органології. *Еміліано Лі Кастро*
- 1013 Музика на сцені: театр республіканського періоду. *Франческо Скодітті*
- 1017 Вистави та виконавці у Римській імперії. *Франческо Скодітті*
- 1021 Музичні події та політика у Римській імперії. *Донателла Рестані*
- 1024 Грецький музикант при дворі імператора Адріана: Месомед Критський. *Елеонора Рокконі*
- 1028 Музика та риторика в Греції та Римі.
Донателла Рестані





ІСТОРІЯ



Вступ

Марко Бетталлі

Римська історія, на відміну від грецької, має лінійну структуру, оскільки у неї є яскраво виражений об'єднуючий елемент — місто Рим, що з невеликого поселення області Лаціо перетворилося на велику метрополію, столицю найбільшої імперії в античній історії. І тільки після заснування у 330 р. н. е. Костянтином міста Константінополя — «нового Рима» — у пізній імперії почнуть відбуватися події, що суперечитимуть цьому образу: й дійсно, у цей період Рим утратить велику частину своєї політичної централізації.

Протягом багатьох століть давньоримська історія збігається з історією експансії влади і впливу Рима. Витоки цієї експансії можуть сягати «великого Рима Тарквініїв» ще в період монархії і навіть самого Ромула. Чим більше віддаляється від нас «місія» Рима («Запам'ятай, римлянине! Ти владно вестимеш народи. Будуть мистецтва твої встановляти умови для світу, милувать, хто підкоривсь, і мечем підкорять гордовитих», — як говорить в «Енеїді» Вергілія, ідентичній римському духу поеми, VI, 851—853), тим ближчим стає телеологічне бачення, до якого, зрозуміло, схилялися і самі римляни, завершивши завойовницьку операцію. Можна навести деякі конкретні пам'ятні дати, з яких починається цей процес: взяття Вей, останнього великого міста етрусків (396 р. до н. е.), або Перша Самнітська війна (343 р. до н. е.). «Всеосяжна» ж перспектива римського завоювання світу починається, за грецьким істориком Полібієм, тільки в 220 р. до н. е., або, скоріше, у 264 р. до н. е., коли почалася Перша Пунічна війна.

Очевидним є те, що завойовницька операція фактично завершилася дуже швидко, найпізніше — у другій половині II ст. до н. е. Іноді навіть не замислюєшся над тим, наскільки швидкоплинним виявився цей процес. За винятком Галлії, остаточно завойованої Цезарем у 51 р. до н. е., та інших регіонів, які можна визначити як віддалені (Британія, Мавританія, Фракія, Каппадокія і Дакія), географія Римської імперії не дуже відрізняється в період приблизно між 150 р. до н. е. і 117 р. н. е., коли після нетривалих месопотамських боїв і завоювань імператора Траяна з'являється карта з традиційним написом «Римська імперія в період своєї максимальної експансії».

Римляни і війна

Отже, римляни як завойовники. Зрозуміло, не випадковий той факт, що саме ця складова римської історії завжди викликала величезний інтерес, ніколи не випадаючи з пильної уваги. Навіть сьогодні багато англійських студентів, що вирішили спеціалізуватися на давньоримській історії в університеті, в анкетах про мотиви їхнього вибору вказують інтерес до римського війська й імперських легіонів. Цей факт може навіть насторожити — особливо якщо згадати книжки, що поверхово

висвітлюють війни Риму, всі ті багатотиражні книжки, котрі приховують іноді ідеології, у відродженні яких немає найменшої необхідності. Проте, незважаючи на все це, варто визнати: мова йде про дійсно універсальну спадщину Рима. Створення маніпул (невеликих загонів) і когорт, що роблять військо більш мобільним (вдале слово, що підходить до багатьох успішних справ римлян, а не тільки у військовій галузі), військовий геній Цезаря, єдиного справжнього кандидата на «спадщину» Александра (тема, що мучила самого Цезаря і взагалі всіх римських мислителів; насправді син Філіпа був єдиним, хто заслужено сперечався з римською військовою першістю), а також незвичайна побудова імперських легіонів виразно вказують на те, що війна проходить через усю давньоримську історію. Відлуння війни спостерігається принаймні аж до настання пізнього республіканського періоду — у мілітаристському суспільстві, під керівництвом еліти, що, як блискуче відзначив У. В. Харріс, знаходила у війні й у воєнних успіхах здійснення своєї мети і можливості для суспільного піднесення; крім того, міські організаційні структури формувалися під військові вимоги «зі своїми цивільними податками, класифікованими й організованими в такий спосіб, щоб їх можна було в будь-який момент оптимально задіяти з метою захисту або завоювання» (Клод Ніколе), не кажучи вже про міську скарбницю, що значно поповнювалася після успішних воєнних походів.

Армія і суспільство

Організаційна структура легіонів часів імперії, багато в чому випереджаючи структуру сучасних військ, розвиває й удосконалює більш-менш знайомі й сьогодні такі поняття, як «казарма», «армійська ієрархія», «звільнення». З появою фігуранта — професійного військового — виникає розмежування між цивільними і військовими: нова подія виняткової важливості, яка, власне, ще ніколи раніше не зустрічалася в такому масштабі і своїй сутності в грецькому світі.

Давньоримський імперіалізм і ставлення до переможених

Способи і «пояснення» завоювань, що є предметом глибоких аналітичних дискусій і стосуються, зокрема, розуміння власне суті давньоримського імперіалізму, не допускають у принципі ніяких доказів про так званий «захисний імперіалізм», відповідно до якого Рим реагував у такий спосіб зі страху бути завойованим, пам'ятаючи про жорстокий період завоювань Ганнібала в Італії (жахливий *страх карфагенян*). Однак іноді створюється враження, що ці аргументи розчиняються в загальних висновках, що підкреслюють: мовляв, усі вороги Рима теж були надто амбітними, агресивними, тобто «імперіалістами», і римлянами рухали прагнення слави й жадоба панування, однак такі амбіції були тією чи іншою мірою притаманні усім, отож «секрет» успіху римлян слід шукати у чомусь іншому.

Отже, увага дослідників переключилася на устрій завойованих територій, тобто на суть дипломатії завойовників щодо підкорених народів. Таким чином, з'являється можливість простежити дивовижну історію пристосування структури міста-держави, масштаби й амбіції якої від витоків можуть бути порівняні з грецьким полісом, для повсякденного керування величезною імперією. Процес досить складний, здійснюваний за тим самим сценарієм, при якому ніколи не скасовуються раніше сформовані структури, що продовжують функціонувати відповідно до їхнього історичного

призначення (в античності навіть революції незмінно трактувалися як процес повернення до законів батьків).

У цьому контексті показова точка зору Поля Вейна (1930) — у його міфі, що ґрунтується на розвінчуванні адміністративних здібностей давніх римлян: «Римська імперія не є політичним шедевром, її успіх заснований на двох дивовижно простих і разом з тим дуже ефективних принципах: не порушувати статус-кво завойованих країн і підтверджувати владу класу власників і місцевих правителів; у часи, коли націоналізм ще не був такою жагучою ідеологією, цього було цілком досить. До того ж необхідно пам'ятати про військову міць, якій не було рівних, і враховувати наступний факт: між різними регіонами імперії нерівність могла мати співвідношення один до двох, а не тридцять до одного, як у сучасному світі, повному невдоволень і заздросців».

Прагматичне керування

Мова йде про найбільш принципові висновки, з яких, у першу чергу, варто виділити прагматизм римського керування: завжди спиратися на вже створені жителями підкорених країн структури. Не можна не захоплюватися здатністю римлян залучати підкорені на бойовищі народи до справ імперії, аж до повної їхньої інтеграції. Це могло відбуватися не спонтанно, а з пізнішими конфліктами, як у випадку з італійськими *союзниками*, або ж цілком мирним шляхом, як це сталося у 212 р. н. е., коли *Антоніанська конституція* Каракалли надасть римське громадянство всім жителям імперії: акт, поцінований як епохальний більше сьгоднішніми вченими, ніж тодішніми сучасниками. Саме цим актом імператор, котрий прагнув, як і багато інших, стати новим Александром, зумів зайняти не останнє місце в трактатах з історії.

Отже, принцип інтеграції можна з повним правом вважати відмінною рисою давньоримської історії. Це розуміли і самі римляни, бо, представляючи самих себе, брали його за основу. Розглянемо, наприклад, знамениту промову, викладену Тацитом («Аннали», XI, 24), з якою ерудований імператор Клавдій звертається до сенаторів, пов'язуючи цю прикметну рису римлян з похмурими періодами монархії і зіставляючи її з основами класичного грецького суспільства, що вже були сформульовані королем Філіпом V Македонським майже трьома століттями раніше: «З якої іншої причини занепали Спарта й Афіни, навіть будучи такими сильними у військовому плані, якщо не через те, що самі оголосили переможених чужоземцями? А прозорливість нашого засновника Ромула була в тім, що багато народів одержали від нього підданство в той самий день, коли вони були переможені як вороги». У даному випадку можна з упевненістю сказати, що така ідеологія завжди природно докладалася до суспільного ладу на практиці.

Інтеграція переможених народів

Отже, принцип інтеграції можна з повним правом вважати відмінною рисою давньоримської історії. Це розуміли і самі римляни, бо, представляючи самих себе, брали його за основу. Розглянемо, наприклад, знамениту промову, викладену Тацитом («Аннали», XI, 24), з якою ерудований імператор Клавдій звертається до сенаторів, пов'язуючи цю прикметну рису римлян з похмурими періодами монархії і зіставляючи її з основами класичного грецького суспільства, що вже були сформульовані королем Філіпом V Македонським майже трьома століттями раніше: «З якої іншої причини занепали Спарта й Афіни, навіть будучи такими сильними у військовому плані, якщо не через те, що самі оголосили переможених чужоземцями? А прозорливість нашого засновника Ромула була в тім, що багато народів одержали від нього підданство в той самий день, коли вони були переможені як вороги». У даному випадку можна з упевненістю сказати, що така ідеологія завжди природно докладалася до суспільного ладу на практиці.

Стародавній Рим і завоювання Італії

Ми використовуємо переважно традиційну систему підходу до викладу подій давньоримської історії — у надії і з упевненістю, що нехай і вірогідні, але суто факти, а не просто міркування дадуть уявлення про початковий історичний період.

Передовсім ідеться про початкову історію Рима, від його заснування (IV ст. до н. е.). Авторитетні вчені (головним чином по той бік Альп) дотримувалися в мину-

лому і продовжують частково дотримуватися і сьогодні «надкритичного» підходу до цього історичного періоду. Вони вважають, що первісна історія Рима була реконструйована переважно у пізній республіканський період і що археологічна наука не в змозі підтвердити даний висновок, з огляду на майже повну відсутність літературних та достовірних джерел, при цьому їхня відсутність доволіно компенсується рядом широко відомих, але разом з тим абсолютно не доказових для істориків-науковців легенд. Саме з цієї причини цілком зрозуміла увага приділяється передовсім вивченню монархічного і початку республіканського періоду.

З іншого боку, завдяки недавнім дослідженням Андреа Карандіні (1937), заснованим на археологічних розкопках у районі Палатинського пагорба, що проходили під його керівництвом, пропонується об'єднати легенди й археологічні дані, де те й інше підтвердило б одне одного, доводячи тим самим не тільки правильність традиційного хронологічного підходу (відповідно до якого Рим був заснований в середині VIII ст. до н. е.), але й історичну достовірність Ромула і легенди, пов'язаної з ним, а також велику кількість інших подібних трактувань.

**Внесок археології,
антропології та
культури**

Багато вчених намагалися подати завершену картину створення Рима. Серед них є й італійці, наприклад, Арнальдо Момільяно (1908—1987) та Карміне Амполо (1947). Цілком очевидно, що в такій справі археологія відіграє чільну роль: підхід Карандіні до даної проблеми представляється важко прийнятним через категоричність його висновків, однак дискусія продовжується, і, вочевидь, треба пройти довгий шлях, щоб прийти до спільної думки. У цьому плані антропологія культури, що базується на порівнянні з іншими громадами, котрі в багатьох аспектах такі схожі на Стародавній Рим, недавно запропонувала важливі аргументи.

Перші століття періоду республіки збігаються з періодом завоювання Італії. Починаючи, як мінімум, із «бронзового століття», півострів пережив низку розмаїтих культур, серед яких — культура етрусків, найвідоміша і високо поцінована за рівень мистецтва. Вона розцвіла в Центральній Італії на початку VIII ст. до н. е. Безсумнівно, римське завоювання, що відбулося між V і IV ст. до н. е., завдало величезної шкоди розвиткові цих культур і, що найбільш драматично, істотно обмежило можливості познайомитися з ними. Знадобилося життя не одного покоління, щоб нарешті вщух «галас», пов'язаний з ідеєю добровільного об'єднання Римом Італії (докладніше про «незавершену ідентичність» Італії можна прочитати в Андреа Джардіна). В останні десятиліття помітно збільшилася кількість досліджень щодо проблеми італійських народів, у деяких автори дійшли висновку, що не завжди після римського завоювання й інтеграції в імперію італійські народи охоче розлучалися зі своєю ідентичністю.

Імперія, Середземномор'я, глобалізація і порівняння

Створення й існування протягом багатьох століть імперії площею близько 5 мільйонів квадратних кілометрів, що об'єднувала територію більше 30 сучасних держав з населенням не менше 60—70 мільйонів чоловік, — це тема, для вивчення якої необхідно розширити, наскільки це можливо, сферу дослідження. Для прикладу, досить послатися на мультиетнічну реальність як таку, щоб можна було використо-

увати досить поширений нині термін «глобалізація», що цілком доречний щодо опису давнього світу періоду давньогрецької епохи.

Більше п'ятдесяти років тому Арнольд Тойнбі (1889—1975) вже висловлював ідею, що для вивчення римської історії необхідно розширити сферу певного дослідження. Скажімо, об'єднати Рим зі Сходом аж до Китаю (іншої великої імперії, з якою римляни встановили, щоправда непостійні, дипломатичні і торговельні відносини), з доримськими і більш пізніми цивілізаціями, а до того ще й, сміливо пронизуючи час, із сучасними.

Спроба порівняння

Слово «глобалізація», що нас так вабить і збурює, тоді ще не з'явилося, однак подібні праці вже наголошували на необхідності проведення певного історичного дослідження, присвяченого в першу чергу регіону Середземномор'я. Адже тут море — з економічної, культурної й екологічної точок зору — розглядається як місце перетину і взаємодії окремих реальностей (див. «Той, що оскверняє море: Вивчення історії Середземного моря», авт. Ніколас Перселл і Перегрін Хорден). Атож, саме історичного регіону, чом би й ні, із кордонами ще більш розширеними — *єдина світова історія* спроможна об'єднати в одне ціле ниті, що здаються далекими, у світлі дискусій, що розгорнулися останнім часом навколо важливості розуміння ролі Середземномор'я в греко-римському світі. У цьому сенсі цілком можливо порівняти Римську імперію з пануванням Сполучених Штатів у сучасному світі, що встановилося після розпаду Радянського Союзу. Грубі і гордовиті римляни/американці проти освічених і невойовничих греків/європейців, Красс і Буш у брудній месопотамській справі Карри/Іраку, через свою некомпетентність і неуцтво супротивника, з яким вони зіштовхнулися; Мітридат/Бен Ладен, колосальні осередки гніву. Саме того, що неминуче призводить до створення імперій, а далі — до більш глибоких аналітичних досліджень, що беруть початок у структурах Римської імперії, щоб збагнути структуру американського імперіалізму і над цим поміркувати, або ж навпаки, зупинитися на вивченні розходжень і можливих точок дотику двох імперіалістичних систем. Якби цими аргументами скористалися журналісти Біньяміна або, скажімо, популяризатори подій останнього часу, то наслідки могли б виявитися украй згубними — могло б скластися враження, що це і є найкоротший шлях для розуміння римлян (і нас самих), і в результаті — легко опинитися у безвиході. Порівняльні ж міркування, використані тими, хто ясно уявляє собі відстань, що відокремлює нас від римлян, і розходження між нами (тобто ті фактори, наявність яких не можуть заперечувати навіть найсміливіші порівняння), можна розглядати як не позбавлені змісту і корисні.

Римляни і греки

Серед численних народів, що проживали в імперії, окреме місце займали греки. Їх слід сприймати не суто як жителів Греції, а в більш широкому сенсі, тобто як конгломерат народів східної частини імперії — найбагатшої, найбільш населеної і найрозвиненішої, де народи користувалися розповсюдженою скрізь грецькою мовою. Братові Квінту, що за велінням долі став правителем провінції Азії, землі, де говорили грецькою мовою і куди грецька культура проникла більше, ніж на будь-які інші терени імперії, Цицерон (106—43 рр. до н. е.) дає рекомендації, сконцентровані на відомій, але неясній концепції *гуманності*, того комплексу знань і культурного поведіння, що,

коли говорити коротко, відрізняють людину з таким багажем від варварів і тварин: «Якби тобі випав жереб правити африканцями чи іспанцями або галлами — народами жорстокими і варварськими, у силу твоєї *гуманності*, твоєю задачею було б подбати про їхні привілеї, сприяти їхнім успіхам і порятункові; однак нині, оскільки ми тримаємо в нашому підпорядкуванні народ такого високого рівня, народ, у якого *гуманність* є вродженою і який передає цю гуманність іншим народам, ми, як мінімум, зобов'язані діяти *гуманно*, особливо стосовно тих, від кого ми її одержали» («Братові Квінту», I, 1, 27). Прийняття римського панування через вдалу і багаторазово повторену форму «Греко-римська імперія», яка, хоча і має на увазі культурний пріоритет грецької сторони (або так званий культурний патріотизм), насправді ховає її сильну ідентичність, що поступається тільки іудейській. І незважаючи на все це, імператором ніколи не буде грек, і саме тому, що греки ніколи не будуть асимільовані, вони ніколи не будуть почуватися римлянами.

Грецька гуманність

Іронія історії: з поділом імперії між синами Теодосія (Онорієві — *західна частина*, старшому синові Аркадієві — *найважливіша східна частина*) на порозі V ст. н. е. (395), певна річ, мирним рішенням (імовірно, подібне припущення існувало ще при дворі Северів двома століттями раніше, коли захід мав відійти Каракаллі, у той час найстаршому й найавторитетнішому), у певному сенсі греки таки одержать свою імперію від римлян; і тоді, звільнившись нарешті від останніх, стануть називати себе *ромеями*, залишаючись єдиними спадкоємцями великої об'єднаної Римської імперії.

Кінець римської історії

Незважаючи на постійні перегляди і нові картографії історії, 476 рік, коли Одоакр (приблизно 434—493) скидає юного і боязкого Ромула Августула (459—476), направляючи в Константинополь імперські символи приналежності (знамените «тихе падіння Римської імперії» Арнальдо Момільяно), слугує вододілом між античним світом і Середньовіччям. Зазначений час, а в деякому розумінні і 395 рік, що згадувався нами раніше, або 565 рік (коли вмирає Юстиніан — видатний монарх Візантійської імперії, що спробував під час свого правління знову об'єднати імперію, котрий видав і «Звід цивільних прав»), обидві дати дуже важливі, «найзначущі» насправді, якщо їх розглядати в хронологічній послідовності.

Західна точка зору

Як би там не було, необхідно зазначити, що коли зосередити вивчення римської історії на одній із цих дат, перевага залишиться за західною перспективою. Мова в дійсності йде про дати, що підкреслюють роль (або втрату її) *східної частини* імперії. Як добре всім відомо, східна частина продовжує свою історію, багату і захопливу, вивчення якої виділено в окремих предмет, названий нині візантійською історією (або цивілізацією, говорячи академічною мовою): вона продовжується ціле тисячоліття — до 1453 року.

У західну панораму доречно вписуються і теорії про перервану історію (Альдо Ск'явоне), відповідно до яких 476 рік вважається символічною датою не лише з міркувань показати кінець Західної імперії, скільки йдеться саме про кінець античного світу з крахом економічних і соціальних структур, що неминуче призвів би до но-

вого перерозподілу; дуже відповідальна і багатогранна тема. Міркуючи, наприклад, над демографічними змінами в місті-символі Римі, де за десять років, що слідують за першим «оскверненням» — руйнуванням Аларіхом у 410 р., яке справило дуже сильне враження на сучасників — кількість населення знизилася десь до декількох десятків тисяч у порівнянні з мільйоном жителів століттями раніше, — починаєш справді замислюватися про кінець світу. Але, незважаючи ні на що, велич Вічного міста зберігалася. Через кілька років після розорення Аларіхом Рутілій Намаціан (V ст.), що змушений був виїхати з Рима, аби повернутися в Галлію, на свої рідні землі, усе ще переповнений любов'ю до Рима й усе ще бачить його центром світу і пише: «Шанувати Рим усе життя — чи це занадто довго? Ніколи довго не триває те, що подобається нескінченно». Почуття, притаманне багатьом людям ще дуже довгий час поспіль.

Римляни і ми

На нашу думку, абсолютно доречним було б дослідження суто римської історії, з відображенням її дивовижних антропологічних особливостей, які внаслідок цього й роблять римлян такими відмінними від нас. Досить згадати опис Полібієм дивних похоронних звичаїв у великих аристократичних родинах чи нездорову пристрасть римлян до жахливих у своїй жорстокості і людській деградації змагань, за якими спостерігали мільйони людей у всіх частинах імперії. Такі приклади легко можна було б продовжити, міркуючи, природно, у першу чергу, про природу суспільства, що трималося на праці рабів, мільйонів і мільйонів індивідуумів, позбавлених людської ідентичності. Але все одно неминуче доходиш висновку, що вивчати римський світ — не те саме, що вивчати будь-яку іншу цивілізацію античного світу. У першу чергу це стосується нашої культури, пронизаної різноплановими зв'язками, точками перетину зі стосунками в тогочасному Римі, і насамперед, звичайно ж, — мова.

Іноді ці зв'язки — сьогодні більше, ніж будь-коли, — здаються майже обірваними або, щонайменше, їх не помічають. Проте вони існують і ніколи не зможуть бути викресленими — подобається це комусь чи ні, адже, незважаючи на відстань, історія Рима продовжує, як і раніше, залишатися основною частиною нашого минулого. Той-нбі в одній своїй відомій статті про Італію після Другої Пунічної війни недвозначно пов'язував проблеми італійського Півдня з вторгненнями Ганнібала. Можливо, він не мав рації, але цей приклад допоможе нам усвідомити, що неможливо зрозуміти, хто ми є насправді, не згадуючи про минуле — аж до Стародавнього Риму: його спадщина тут, із нами.

Передовсім — ось два факти з цієї спадщини. По-перше, християнство, що зародилося в імперії і, починаючи з Костянтина, поширюється завдяки організації — Церкві, — стаючи більш розгалуженим, і вражає аж так, що витісняє на Заході політичні структури, які опинилися в кризі. Справжнісінька революція християнства, «яка надовго змінила те уявлення, що люди мали про себе і про інших [...], і ми все ще живемо під її впливом» (Робін Лейн Фокс): революція дивна і несподівана, яка геть перевернула світ, замішаний на політеїстичній релігії, — змінивши її на набагато толерантнішу і не таку розгалужену.

По-друге, — це право, дивовижна інтелектуальна конструкція, уперше виділена у певну форму, що його експерти, юристи (цей термін теж був придуманий римлянами) закодують та гарантуватимуть його зберігання — аспект, як ніколи важливий у своїй актуальності, а надто його відокремленість і незалежність від інших галузей, як-от політика чи релігія.

Можна ще довго перераховувати багато інших «спадків», великих і не надто значних, або, може, краще закінчити роздумами про саму структуру імперії, яка вселяла повагу до меншин, тобто до всіх народів, які її населяли, дозволяючи їм користуватися отриманими законами і власними звичаями, у такий спосіб пропонуючи нам урок, який, як і раніше, є актуальним і дотепер.

Спадщина Рима

Поява і розвиток міста (приблизно 750—264 рр. до н. е.)

Виникнення Рима

Крістіано Вільєтті

Навіть якщо залишаються сумніви щодо історії утворення Рима, що пов'язано з труднощами тлумачення археологічних даних і достовірністю літературних свідчень, які потрапили до нас, себто створених у значно пізніший період, ніж час, що нас цікавить, все одно можна з відносною впевненістю твердити, що доримський Лацій був утворений низкою укріплених міст, на першому місці серед яких має знаходитися Альба Лонга, характерними рисами якої були вірування, фабричне виробництво, узвичаєні похоронні обряди.

Стародавній Рим в усній творчості, писемності й археології

Виникнення Рима і перші століття його історії упродовж тривалого часу представляли і все ще продовжують представляти захоплюючий предмет досліджень — як для цілих поколінь учених, так і для звичайних шанувальників цієї теми.

Культура Середньовіччя, а пізніше ідеї гуманізму і Ренесансу — найвідоміший літературний текст «Міркування про першу декаду Тита Лівія» Нікколо Макіавеллі (1469—1527) — побачили в Стародавньому Римі і його історії, розказаній предками, незвичайний перелік моделей поведінки, політико-соціальну реальність, у якій зосередилися видатні приклади моральності, гідні наслідування нащадками.

У наступні епохи інтерес до виникнення Рима почасти змінився. Фахівці з цієї теми почали досліджувати переважно те, чи являється і в яких межах історія Стародавнього Риму, що дійшла до нашого часу, достовірною, тобто чи відповідають дійсності розповіді про ранній період міста Рима, залишені нам античними авторами. Значна частина літературної інформації, що дійшла до нас, — про перші століття Рима, — була зібрана письменниками, котрі жили набагато пізніше подій, викладом яких вони займалися. Два основні історичні античні твори, що розповідають про Стародавній Рим, тобто книжки «Історія Рима від заснування міста» Тита Лівія (59 р. до н. е. — 17 р. н. е.) і «Римська старовина» Діонісія Галікарнаського (I ст. до н. е.), з'явилися в період правління імператора Августа (63 р. до н. е. — 14 р. н. е.), трохи раніше ну-

льового року. Інші письменники (історики, а також ерудити, поети, філософи), що докладно розповідають нам про ранній період Рима, жили не раніше II—I ст. до н. е. Ці ж античні автори багаторазово повторюють, що їх історична реконструкція могла тільки частково ґрунтуватися на письмових свідченнях, оскільки в Стародавньому Римі писемність використовувалася мало; крім того, під час навали галлів, що її Рим зазнав у 390 р. до н. е., архіви римської держави, де зберігалися аннали історії міста, написані жерцями, в основному були знищені.

Труднощі, з якими зіткнулися античні автори при створенні своєї історії Стародавнього Риму, привели до того, що починаючи з XVII—XVIII ст. багато вчених були змушені розглядати твори Тита Лівія та інших авторів ретельніше, аніж вигадки за столом, історично недостовірні й наповнені казками і повчальним змістом, що мають мало спільного з реальними подіями в перші століття існування міста.

**Писемні джерела
й археологічні
дані**

Ця точка зору, що її називали надкритичною, мала успіх і знаходила відгук серед фахівців із Стародавнього Риму аж до шістдесятих-сімдесятих років XX ст. Виявлені в цей період численні археологічні знахідки епохи Стародавнього Риму, в т. ч. в інших центрах Лація, у багатьох випадках збігалися з тим, про що говорилося в античних письмових джерелах. Наприклад, виявили, що наприкінці VII ст. до н. е. район римського Форуму був брукованим, саме тоді, коли латинські автори розповідали про будівництво крамниць у тій зоні, і що у Форумі було побудовано кам'яну будівлю, де античні джерела розміщували будинок імператора, його двір. Пізніше інші розкопки показали, як будівельні роботи, що їх джерела приписують першим римським правителям, можуть представляти інтерес з точки зору порівняльного аналізу завдяки важливим знахідкам, виявленим на північних схилах Палатину, у Коміції й уздовж Священної дороги.

**Археологічні
розкопки і стародавні
джерела**

Численні збіги між античними письмовими джерелами та археологічними знахідками завдали нищівного удару прихильникам колишніх надкритичних позицій. У результаті стало спостерігатися більш довірливе ставлення до літературних творів. Документальне значення цих свідчень побічно було підкріплене і дослідженнями, проведеними антропологами культури, що займаються вивченням усної творчості нині існуючих співтовариств.

У Стародавньому Римі писемність використовувалася мало, отже, спогади про події, легенди, устрій, персонажі та цінності передавалися усно. Першоджерело, до якого античні автори мали звернутися при реконструкції перших століть Рима, було спадщиною колективною, високоавторитетною, нашарованою й укріпленою століттями. Вона передавалася з уст в уста аж до пізнього республіканського періоду й не була вигадана пізніше, де-небудь за столом. Єдина засторога — що ця традиційна спадщина, у силу способу творення, відбору і передачі, типових для усних розповідей (і це доводять антропологи), не змогла зберегти всі точні дати в тому хронологічному порядку, що зазвичай цікавить сучасних істориків.

**Історія
та антропология**

Проте наявні сьогодні в нашому розпорядженні джерела можуть допомогти нам досить чітко усвідомити інші аспекти давньоримської історії і суспільства, що їх усна творчість донесла до історіографів пізнього республіканського періоду й імперської епохи. Твір Тита Лівія, наприклад, за твердженням самого автора, насамперед, прагне показати читачеві: «якими були умови життя, якими звичаї, завдяки яким людям і якими засобами створювалася і розросталася імперія — у мирі і війні» (Тит Лівій, «Історія Рима від заснування міста», Передмова, 9).

Доримський Лацій

Писати про перші століття Рима — досить складна і делікатна справа; говорити ж про період, що передує появі міста, — ще складніше. Письмові джерела, які зберігають переказ про доримський Лацій, нечисленні і хронологічно знаходяться досить далеко від подій, про які йде мова, а їхній зв'язок з історією і суспільством того періоду вимагає постійного порівняння з археологічними знахідками, яких теж мало.

Найдавніші сліди постійного поселення на місці, де згодом виник Рим, ведуть до XVI—XIII ст. до н. е., періоду, від якого можна датувати появу поселень на територіях між Капітолієм і районом поблизу Тибру, де виник Тваринний ринок.

У той історичний період в Італії, головним чином у її апеннінській частині, існували маленькі співтовариства, що часто селилися на пагорбах, однаково ховали померлих, виготовляли вручну металеві і керамічні вироби, за типом і стилем дуже подібні між собою. Археологи розглядають окрему схожість форм виробництва як показник істотної культурної єдності між тими співтовариствами, що, можливо, входили в так звану «апеннінську цивілізацію». Цивілізацію, яка між XII і XI ст. до н. е. розпалася, проте, на користь розвитку інших культурних співтовариств. Останні характеризуються яскраво вираженими відмінностями щодо форм виробництва, а також тим, що селилися вже в більш великих центрах.

Культурна єдність

«апеннінської цивілізації»

У цей процес диверсифікації співтовариств Центральної Італії залучена і лаційська територія на південь від Тибру, де на стику XI і X ст. до н. е. виявляється звичай кремації померлих, останки яких ховають у більш-менш типових урнах конічної форми з дрібними глиняними предметами і мініатюрними статуетками.

Важко пояснити це цікаве археологічне явище, яке свідчить про появу лаційської культури (чи, можливо, її можна було б назвати латинською), відмінної від інших суміжних з нею культур. Античні джерела, як відомо, пов'язували появу латинського суспільства з приходом у Лацій чужоземних народів і, зокрема, троянців під керівництвом Енея, які, можливо, об'єдналися з місцевим населенням.

Якщо було б помилковим розглядати ці розповіді (зокрема, найвідомішу з них — «Енеїду» Вергілія) як історичний факт, то безперечним, як знову підтверджує археологія, є те, що в момент переходу від попередніх «апеннінських» звичаїв до подальших Лацій вочевидь розвивав торговельні відносини з мікенськими містами, що залишили деякі археологічні сліди. Таким чином, не можна виключити, що деякі контакти з народами егейської території спричинили культурні зміни співтовариств, що населяли Лацій.

Незважаючи на способи, які привели до появи лаційської культури XI ст. до н. е., безперечним залишається той факт, що в наступні періоди — але до заснування Рима — у Лації існують постійні поселення, жителів яких вирізняють з приналежності до однієї етнічної ідентичності, відправна точка якої — у храмі Юпітера Лаційського на горі Альбано. Як свідчить філософ Гай Пліній Другий, більше відомий як Пліній Старший (приблизно 23—79): «Там були [...] у Лації відомі укріплені міста: Сатрик, Помецій, Скаптія, Політорій, Теллени, Тіфати, Ценон, Фікана, Крустумерій, Америкіола, Медуллія, Корнікул, Сатурнія (де зараз знаходиться Рим), Антиполь — де зараз знаходиться Янікул і є частиною Рима — Антемна, Камерин, Коллація, Амітерн, Норба, Сульмон, і в них був звичай ділити м'ясо на горі Альбано з народами Альби — альбанами, езоланами, аціенсами, аболанами, боветанами, боланами, кузуетанами, коріоланами, фіденатами, форетамами, ортенсами, латиньєнсами, лонганями, манатами, макралами, муньєнсами, нуміньєнсами, оліколанами, оттоланами, педанами, полетауринами, кверкветуланами, сіканами, сісолєнсами, толєріньєнсами, тутьєнсами, вімітелларами, велєнсами, венетуланами, вітелленсами» («Природнича історія»).

**Виникнення
лаційського
співтовариства**

Отже, доримське лаційське співтовариство складається із сукупності укріплених міст, на першому місці серед яких — Альба Лонга. До його складу входять інші співтовариства (народи), що часто ідентифікуються за місцем їхнього проживання (наприклад, фіденати проживають у майбутній Фідені, тоді як велєнси обживають майбутній римський пагорб Велія).

Населення міст

Якщо вірити свідченням Плінія, первісна римська територія являла собою союз укріплених міст, як-от Антиполь і Сатурнія. Останній, розташований на Капітолійському пагорбі, об'єднався з деякими народностями, що раніше були частиною громади Альба Лонги.

Перекази про появу Рима, які можна прочитати в творах античних авторів, з цього погляду збігаються з уривком Плінія. Дійсно, вони приписують дії засновника Ромула і його брата Рема до земель Палатинського пагорба, який, до появи Рима, описується, як одна з найбільш віддалених і периферійних територій від Альба Лонги. Там мешкали скромні пастухи, як-от Фаустоло, який потайки вигодував двох маленьких близнюків — синів Марса і мешканки міста Альба Реї Сільвії, щоб урятувати їх від смерті за вказівкою підступного Амулія, царя Альби.

Див. також: *Період царів, с. 26; Римська республіка, с. 38; Занепад республіки, с. 82; Август — засновник імперії, с. 119; Рід Юліїв-Клавдіїв: зміцнення імперії і витоки християнства, с. 127; Римська релігія, с. 470; Анналістика та технічна література часів Августа, с. 818; Упорядкування світу: наука, поезія, ораторське мистецтво від династії Флавіїв до Траяна, с. 839.*